

ВПЛИВ УЛЬТРАЗВУКУ НА ЕЛЕКТРИЧНУ АКТИВНІСТЬ РАДІАЦІЙНИХ ДЕФЕКТІВ У γ -ОПРОМІНЕНИХ КРИСТАЛАХ КРЕМНІЮ n -ТИПУ

В. М. Бабич¹, О. П. Долголенко², Я. М. Оліх¹, М. Д. Тимочко¹

¹ Інститут фізики напівпровідників ім. В. Є. Лашкарьова НАН України, Київ

² Інститут ядерних досліджень НАН України, Київ

Досліджено вплив ультразвукової (УЗ) обробки ($f = 5 \div 15$ МГц, $W \leq 2$ Вт/см², $t \approx 10^4$ с) на перебудову радіаційних дефектів (РД) у кристалах n -Si з високою концентрацією кисню ($9,5 \cdot 10^{17}$ см⁻³), опромінені γ -квантами ⁶⁰Со дозами 10^8 і 10^9 рад. Виявлено зміни температурних (100 - 300 К) залежностей концентрації $n(T)$ та рухливості носіїв заряду $\mu(T)$ після проведених γ -опромінь (незворотні зміни) та УЗ обробок (зворотні). Із теоретичних розрахунків $n(T)$ визначено енергетичні положення дефектних рівнів E_a^i та їх концентрації N_a^i . Обговорюється можливість акустостимульованої перебудови виявлених РД (дивакансії V_2^- , $E_a^1 = (E_c - 0,424$ еВ), модифікованого A -центра ($V - O$), $E_a^2 = (E_c - 0,205$ еВ) і комплексу, що може містити азот (? + N), $E_a^3 = (E_c - 0,19$ еВ)) шляхом зміни конфігурації, структури та зарядженості на прикладі дворівневої енергетичної конфігураційно-координатної моделі.

Вступ

Відомо, що ультразвукові (УЗ) хвилі активно взаємодіють із системою дефектів кристала і можуть бути використані для досліджень властивостей дефектів структури. Поширення УЗ хвилі в кристалі може приводити до модуляції рівноважної концентрації точкових дефектів і їх комплексів, а також до перерозподілу і/або переорієнтації дефектів у просторі [1]. Для того щоб створити електрично- та оптично-активні центри, які були б і акустично-чутливими, використовують дію жорсткого випромінювання (γ -променів, електронів високих енергій, нейтронів тощо) [2]. У результаті опромінення виникає цілий спектр радіаційних дефектів (РД), який в основному визначається комплексами вторинних дефектів (дивакансії, A - та E -центри, інші метастабільні комплекси) [3]. Інтерес до таких дефектів обумовлений, з практичної точки зору, можливістю використання явища метастабільності та бістабільності для створення елементів пам'яті нового покоління [4], зокрема можливістю керування станом дефектів, а значить, і властивостями матеріалу та характеристиками приладів за допомогою ультразвуку [2].

Отже, метою даної роботи було виявлення та дослідження процесів перебудови РД під дією УЗ обробки в кристалах кремнію n -типу, а також з'ясування механізму даної взаємодії.

Експеримент

Досліджувались зразки бездислокаційного кристала кремнію n -типу, виготовлені за методом Чохральського n -Si-Cz:P ($n = (2,5 \pm 0,5) \times 10^{14}$ см⁻³) з питомим опором $\rho = 35$ Ом·см та фоновими домішками $N_O = 9,5 \cdot 10^{17}$ см⁻³, $N_C = 3,0 \cdot 10^{16}$ см⁻³).

Для створення в кристалах n -Si "акустоактивних" дефектів, електричною активністю яких можна було б керувати УЗ обробкою, зразки при кімнатній температурі опромінювались γ -квантами ⁶⁰Со дозами: $D_1 \sim 10^8$ рад $\approx 1,93 \cdot 10^{17}$ γ /см² і $D_2 \sim 10^9$ рад $\approx 1,93 \cdot 10^{18}$ γ /см². Було проведено дослідження зразків до і після опромінення, а також після УЗ обробки (повздовжні хвилі, частота $5 \div 15$ МГц, інтенсивність ≤ 2 Вт/см², тривалість обробки $\sim 10^4$ с, температура нагріву < 70 °С) одразу після обробки та через три доби. Вимірювання концентрації та рухливості проводились методом ефекту Холла в температурному діапазоні $100 \div 300$ К на стандартних прямокутних зразках у режимі постійного струму і постійного магнітного поля $0,45$ Тл із точністю 3 %. Омичні контакти створювались втиранням евтектичної суміші золота і кремнію при 450 °С [5].

Температурні залежності концентрації та рухливості n -Si

У вихідних зразках концентрація електронів, що визначалась за формулою $n = r_H / e \cdot R_H$, у досліджуваному температурному інтервалі відповідає повній іонізації мілких донорів (атомів фосфору): $n = 2,54 \cdot 10^{14}$ см⁻³ (рис. 1, а, крива 1).

Після опромінення γ -квантами ⁶⁰Со дозами $\sim 10^8$ рад та $\sim 10^9$ рад на температурній залежності концентрації електронів проявляються рівні, пов'язані з утворенням РД (див. рис. 1, а, криві 2 і 4). Причому нахил залежностей для двох доз різний, що говорить про різні концентрації утворення одних і тих же дефектів [3]. Слід відзначити, що характер $\mu(T)$ після опромінення як дозою 10^8 , так і дозою 10^9 рад має схожий вигляд (див. рис. 1, б, криві 2 і 4), а саме описується різким спадом при зниженні температури до $100 - 135$ К, причому нахил $\mu(T)$ значно крутіший від залеж-

ності $\mu \sim T^{3/2}$, яка визначається розсіюванням носіїв струму на іонізованих домішках [6].

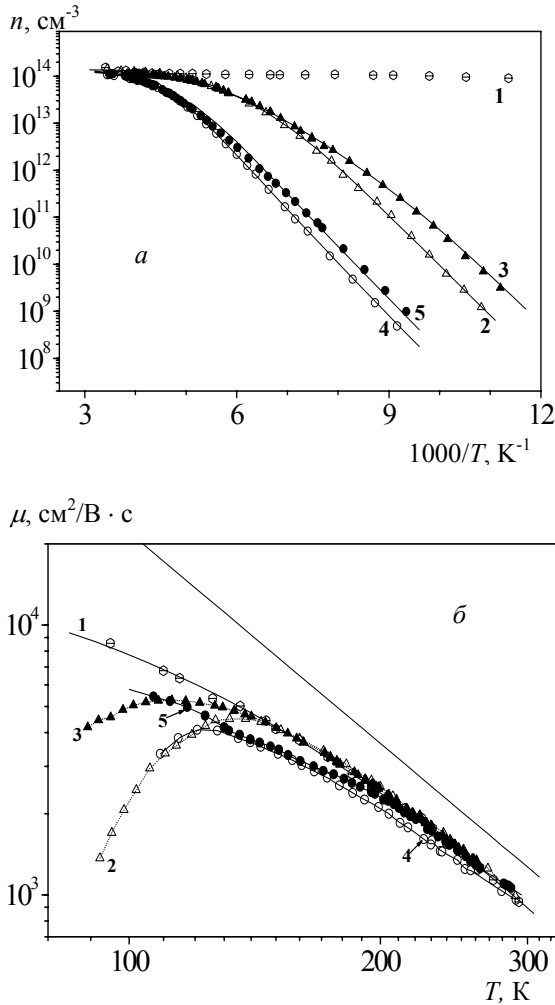

Рис. 1. Температурні залежності концентрації (а) та рухливості (б) носіїв заряду у зразку Si-Cz n-типу на різних етапах γ -опромінення та наступної ультразвукової обробки. 1 - вихідний зразок; 2 - після $\gamma_1(10^8 \text{ рад})$ опромінення; 3 - після УЗО γ_1 -опроміненого зразка; 4 - після $\gamma_2(10^9 \text{ рад})$ опромінення; 5 - після УЗО γ_2 -опроміненого зразка.

Внесені радіаційні порушення стійкі і залишаються стабільними протягом більше річної витримки кристала при кімнатній температурі.

Для зразків n-Si після дози 10^8 рад було проведено ультразвукову обробку (УЗО). У результаті її дії відбувається зменшення нахилу $n(T)$, а також збільшення величини $\mu(T)$ та її зсув в область низьких температур (див. рис. 1, криві 3). Після другого етапу опромінення 10^9 рад (див. рис. 1, криві 5) відбуваються подібні процеси: також зменшується нахил $n(T)$ і відбувається зростання $\mu(T)$ після дії УЗО. Виміри, зроблені через декілька днів, показали зворотні зміни $n(T)$ і $\mu(T)$ - у напрямку повернення до вихідних залежностей, установлених після γ -опромінення. Наступні виміри, зроблені через два місяці, пока-

зали повну релаксацію дії УЗО обробки. Впливу УЗО обробки на вихідні, термовідпалені (при $650 \text{ }^\circ\text{C}$ та $700 \text{ }^\circ\text{C}$), а також на нейтронно-опромінені зразки не виявлено.

Теоретичний аналіз температурних залежностей концентрації та рухливості

З метою визначення концентрації N_a^i і енергетичного положення рівнів E_a^i електрично активних РД у досліджуваних зразках нами проведено теоретичний аналіз $n(T)$, а також ідентифікацію відповідних дефектів. Вважаючи n-Si невинуводженим ($N_d < 10^{15} \text{ см}^{-3}$), припустимо, що γ -кванти ^{60}Co рівномірно створюють точкові дефекти акцепторного типу з концентрацією $N_a < N_d$. При підвищенні температури зразка n-Si від 100 К концентрацію електронів $n(T)$ у зоні провідності в результаті теплового збудження електронів з рівня E_a^i можна визначити, якщо врахувати сумарну концентрацію носіїв $n_0(T)$, $n_1(T)$, $n_2(T)$, які будуть постачатися в зону провідності при тепловій іонізації відповідних акцепторних рівнів (А-центрів, дивакансій та ін.):

$$n(T) = n_0(T) + n_1(T) + n_2(T) - 2N_d + N_a, \quad (1)$$

де $n_i(T)$ – складові концентрації носіїв у зоні провідності за рахунок теплової іонізації відповідних глибоких акцепторних рівнів ($i = 0, 1, 2$).

Розрахунок $n_i(T)$ проводився за допомогою системи рівнянь [7]

$$n_i(T) = \frac{1}{2} \cdot (N_d - N_a^i - n_{11}^i) \times \left(\sqrt{1 + \frac{4 \cdot N_d \cdot n_{11}^i}{(N_d - N_a^i - n_{11}^i)^2}} + 1 \right), \quad (2)$$

де $n_{11}^i = g \cdot N_c \cdot \exp\left(-\frac{E_a^i}{kT}\right)$; $g = 2$ – фактор виродження акцепторного рівня; N_d , N_a^i – концентрації чистих донорів і радіаційних акцепторів; N_c – густина станів у зоні провідності; n_{11}^i – концентрація електронів у зоні провідності при збігу положень рівня Фермі та акцепторного рівня.

Проведено теоретичний розрахунок $n(T)$ – суцільні лінії на експериментальних залежностях концентрації (див. рис. 1, а, криві 2 - 5). N_a^i знаходяться шляхом співставлення розрахованих залежностей $n(T)$ з експериментальними. При цьому задаються енергетичні положення 3 акцепторних рівнів E_a^i ($i = 0, 1, 2$) і підбираються відповідні їм концентрації N_a^i за допомогою систе-

ми рівнянь (2) для кожного дефектного рівня до повного збігу розрахованої теоретичної кривої з експериментальними точками. Знайдені значення E_a^i та N_a^i наведено в табл. 1.

При обчисленні $\mu(T)$ нами враховано два основних механізми розсіювання носіїв заряду: на акустичних фонах та іонізованих домішках за допомогою формули Брукса - Херінга [6]

$$\mu_I = \frac{3.68 \cdot 10^{20} \cdot \left(\frac{\kappa}{16}\right)^2 \cdot \frac{1}{Z^2} \left(\frac{T}{100}\right)^{3/2}}{N_I \cdot A}, \quad (3)$$

Таблиця 1. Розраховані значення глибини рівнів E_a^i та їх концентрації N_a^i для електрично активних дефектів, які визначають провідність γ -опромінених зразків n-Si; значення концентрацій кисню і вуглецю (N_O , N_C) у вихідних зразках відповідно

Зразок	Стан зразка	Номери кривих на рис. 1	E_a^i , eV	N_a^i , 10^{13} cm^{-3}	Тип дефекту
$n_0 = 2,54 \cdot 10^{14} \text{ cm}^{-3}$ $N_O = 9,5 \cdot 10^{17} \text{ cm}^{-3}$ $N_C = 3,0 \cdot 10^{16} \text{ cm}^{-3}$	Вихідний	1	--	--	--
	D_1	2	$E_c-0,405$	11,9	? + O_i [6]
			$E_c-0,205$	13,2	V - O [7]
			$E_c-0,190$	0,5	? + N [8]
	$D_1 + \text{УЗО}$	3	$E_c-0,405$	14,4	? + O_i [6]
			$E_c-0,205$	9,0	V - O [7]
			$E_c-0,190$	2,0	VO + N
	D_2	4	$E_c-0,424$	13,4	V_2^- [7, 9]
			$E_c-0,261$	12,6	V_2^- [7]
	$D_2 + \text{УЗО}$	5	$E_c-0,424$	13,9	V_2^- [7, 9]
$E_c-0,261$			9,5	V_2^- [7]	
$E_c-0,240$			2,6	$V_2^- + C$	

Рухливість при розсіюванні на коливаннях кристалічної ґратки обчислювалася за формулою $\mu_n = 2.3 \cdot 10^9 \cdot T^{-2.6}$. Загальну рухливість можна наближено знайти за допомогою правила Маттісена

$$\mu_{tot} = \frac{\mu_I \cdot \mu_n}{\mu_I + \mu_n}. \quad (4)$$

Розрахунки рухливості, проведені вказаним способом, були співставлені з експериментальними даними для радіаційно-опромінених та оброблених ультразвуком зразків (табл. 2). Урахування двох механізмів розсіювання дає змогу лише наближено оцінити кількість розсіюючих центрів. При низьких температурах (100 - 135 K) переважає розсіювання на іонізованих домішках, а при зростанні температури до кімнатної зростає внесок коливань кристалічної ґратки. Обчислення рухливості згідно з формулами (3) і (4) показало, що модель Брукса - Херінга розсіювання на іонізованих домішках [6] справедлива в області максимуму температурної залежності рухливості носіїв заряду, що дало змогу оцінити

$$\text{де } A = \sqrt{\frac{m}{m_0}} \left[\log(1+b^2) - \frac{0.434 \cdot b}{1+b^2} \right],$$

$$b = \frac{1}{Z} \frac{\kappa}{16} \frac{T}{100} \left(\frac{2.35 \cdot 10^{19}}{N_I} \right)^{1/3}.$$

Тут κ – діелектрична проникливість, а Z – заряд на домішці.

концентрацію іонізованих домішок. За найкращим узгодженням теоретичних кривих з експериментальними даними оцінювалися значення N_a^i і N_d

Обговорення отриманих результатів

Відомо, що в результаті вирощування кристалів кремнію виникають різні ростові неоднорідності: преципітати, страти, включення сторонніх атомів, таких як кисень і вуглець (так звані фонові домішки), які можуть бути електрично-нейтральними й при гальваноманітних вимірюваннях себе не проявляють [8]. У результаті γ -опромінення однорідно по всьому об'єму кристала утворюються РД: дивакансії, А-центри, P_s - C_i -центри та інші точкові дефекти. Безумовно, розподіл цих дефектів також координується з уже існуючими ростовими неоднорідностями в кристалі, збільшуючи тим самим локально напружені області та концентрацію РД у метастабільному стані. У цих областях дія УЗ обробки на РД теж підсилюється в результаті адитивності полів УЗ напружень та первісних ростових неоднорідностей. Отже, ефект УЗ дії полягає в зміні

електричної активності РД, створених у локально напружених областях, та наступної релаксації електрофізичних характеристик після припинення дії УЗ, що в цілому визначається комплексом перелічених вище факторів. Це узгоджується з

експериментальними залежностями $\mu(T)$ для зразків, які пройшли як термообробку, так і різні види опромінювання (рис. 2).

Таблиця 2. Значення рухливості носіїв заряду μ та концентрації іонізованих домішок N_I при різних обробках зразків Si-Cz

Стан зразка	Номери кривих на рис. 2	$T_{\text{макс}}$, К	$\mu_{\text{макс}}$, $\text{см}^2/\text{В}\cdot\text{с}$	r	$N_I(\mu)$, 10^{15} см^{-3}	$N_I(n)$, 10^{15} см^{-3}
Вихідний	1	40	37790		2,2	
D_1	4	135	4500	2,57	20 - 30	0,51
$D_1 + \text{УЗО}$	5	113 135(макс. γ_1)	5260 4730	1,14	12 - 15	0,508
D_2	-	121	4100	1,86	20 - 30	0,514
$D_2 + \text{УЗО}$	-	107 121(макс. γ_2)	5440 4800	--	5 - 6	0,514
Відпал 650 °С 100 год	2	50	18220			
Відпал 700 °С 40 год	3	67	11920			
n-опромінення	6	225	1940			
Відпал 450 °С	7	127	4610			

Примітка. $\mu_{\text{макс}}$ – максимальне значення рухливості при $T_{\text{макс}}$; r – ступінь залежності $\mu \sim T^r$ в області розсіювання на іонізованих домішках; $N_I(n)$ – концентрація іонізованих домішок, отримана із залежності $n(T)$ за формулою (2), $N_I(\mu)$ – із залежності $\mu(T)$ за формулою (3).

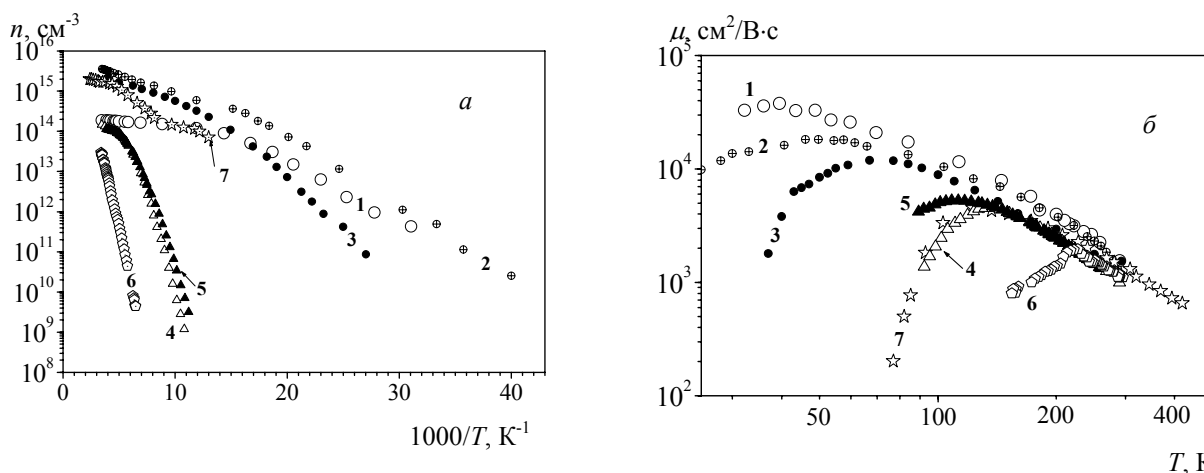

Рис. 2. Порівняння температурних залежностей концентрації (а) та рухливості (б) для зразків Si-Cz n-типу провідності після різного виду обробок. 1 - вихідний зразок; 2 - після відпалу при 650 °С, 100 год; 3 - після відпалу при 700 °С, 40 год; 4 - після $\gamma_1(10^8 \text{ рад})$ опромінення; 5 - після УЗО γ_1 -опроміненого зразка; 6 - після нейтронно-го ($5 \cdot 10^{14} \text{ н/см}^2$) опромінення; 7 - після відпалу 450 °С, 15 год нейтронно-опроміненого p-Si.

Для встановлення природи центрів розсіювання носіїв заряду проведено співставлення (порівняння) експериментальних залежностей $\mu(T)$ для зразків, які виготовлені на основі вихідного кристала кремнію, але містять мікродфекти різної природи. На рис. 2 наведено залежності $\mu(T)$, отримані для зразків n-Si-Cz:P як для вихідного матеріалу (крива 1), так і для зразків, які

пройшли тривалий (100 год) відпал при $T = 650 \text{ °С}$ (крива 2) та при $T = 700 \text{ °С}$ (40 год) (крива 3), тобто при наявності в зразках кисневих преципітатів різних розмірів та концентрацій. Тут же зображено відповідні залежності для зразка, опроміненого γ -дозою 10^8 рад та обробленого УЗ (криві 4 і 5 на рис. 2 відповідно). Для порівняння з дією γ -опромінення на рис. 2 (крива 6)

представлено результат дії нейтронного опромінення. Крива 7 ілюструє залежність $\mu(T)$ для випадку сильно компенсованого матеріалу n -Si, причому вихідним матеріалом був слабо легований p -Si(B)-Cz з $N_a = 10^{15} \text{ см}^{-3}$, а компенсація за рахунок термодонорів створювалась відпалом при 450°C тривалістю 10 - 15 год. Після таких відпалів зразок набуває в цілому n -типу провідності $n_e = N_{TD} - N_a \approx (2-3) \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$. Але оскільки кисень у кристалі розподілений неоднорідно як уздовж осі злитка (спостерігаються страти з періодичністю від долей міліметра до декількох міліметрів, залежно від умов росту), так і по діаметру злитка (зменшується вміст кисню в приповерхневих шарах кристала [8]), то й утворення областей n -типу за рахунок термодонорів теж матиме негомogenous характер [9]. У такому матеріалі ще залишаються об'ємні включення p -типу провідності, яким відповідають області в об'ємі зразка з малим вмістом кисню. Масштаби цих неоднорідностей значно перевищують розміри неоднорідностей, які пов'язані з преципітатами кисню; при $T_{відн.} \approx 650 - 700^\circ\text{C}$ розміри преципітатів сягають 4 - 5 нм [8]. Це приводить, у першу чергу, до великих значень степеня r в залежності $\mu \sim T^r$ (крива 7 на рис. 2, б), тобто до більш значного впливу на $\mu(T)$, ніж ми мали при наявності в зразках преципітатів (див. криві 2, 3 та 7 на рис. 2, б відповідно). Із подальшого порівняння кривої 7 з кривою 4 видно, що в низькотемпературній області спаду $\mu(T)$ їх значення практично збігаються. Це вказує на те, що ефективність розсіяння носіїв струму у випадку γ -опромінених зразків такого ж порядку (і можливо такої ж природи), як і для сильно компенсованих зразків кремнію, які мають у своєму об'ємі негомogenous-розподілені області просторового заряду n - і p -типу провідності. Оскільки γ -опромінення приводить, практично, до однорідного по об'єму введенню РД, то відповідальними за неоднорідний розподіл в опроміненних зразках мікродефектів із різним зарядовим станом (як вважають у [10]) можуть бути лише ростові дефекти або неоднорідності в розподілі фонових домішок, наприклад кисню чи вуглецю, які при взаємодії з первинними РД беруть участь у формуванні вторинних дефектів різної природи (акцепторів та донорів – A -центрів, E -центрів, дивакансій тощо).

Для Si-Cz зразків за допомогою теоретичних розрахунків (формули (1) і (2)) встановлено, що в результаті γ_1 -опромінення ($D_1 \sim 10^8$ рад) такими, що визначають $n(T)$, є акцепторні рівні $E_a^1 = (E_c - 0,424 \text{ eV})$, $E_a^2 = (E_c - 0,205 \text{ eV})$ і $E_a^3 = (E_c - 0,19 \text{ eV})$. Згідно з даними багатьох досліджень

[11, 13 - 16 та ін.] ці рівні E_a^1 , E_a^2 і E_a^3 можуть належати дивакансії V_2^- , A -центру ($V-O$) і невідомому комплексу, що може містити азот ($? + N$) відповідно (див. табл. 1). Слід зауважити, що більшість дослідників приписують A -центру рівень $(E_c - 0,17 \text{ eV})$ або $(E_c - 0,18 \text{ eV})$ [3, 4, 15, 16, 18]; проте в роботі [14] A -центру ставлять у відповідність і рівень $(E_c - 0,204 \text{ eV})$. Ми ж схильні до думки, що рівень $(E_c - 0,205 \text{ eV})$, який визначаємо в досліджуваних зразках методом Холла, є теж A -центром, але дещо модифікованим полем напружень домішкових атомів [18].

Спостережені при УЗО динамічні (зворотні) зміни $n(T)$ найімовірніше виникають у результаті певних корегованих перетворень як дефектних комплексів, так і рухомих домішкових атомів [12]. Виходячи з наших результатів (див. табл. 1), можна певним чином конкретизувати даний механізм УЗ перетворень РД в n -Si. Як відомо, міжвузельні атоми азоту N_i і вуглецю C_i характеризуються малою енергією активації й достатньо рухомі вже при кімнатних температурах, а дія УЗ хвилі буде збільшувати їх коефіцієнти дифузії в локально-напружених областях і сприяти перебудові та переорієнтації утворених дефектних центрів. Тому вважаємо, що для зразків Si-Cz комплекс $V-O$ ($E_c - 0,205 \text{ eV}$) з вихідною концентрацією після γ_1 -опромінення $N_{(V-O)} = 13,2 \times 10^{13} \text{ см}^{-3}$ при УЗО модифікується атомом рухомої домішки (наприклад, азоту N) і перетворюється в комплекс $(VO + N)$ з рівнем $(E_c - 0,19 \text{ eV})$ [13]. Про це свідчить, зокрема, зменшення концентрації $N_{(V-O)} = 9,0 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$ і зростання $N_{(VO+N)}$ з $0,5 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$ до $2,0 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$ відповідно (див. табл. 1). Після припинення УЗО відбувається поступове “звільнення” атомів азоту і “повільне” повернення всієї системи дефектів у вихідний (до УЗО) стан.

Зі збільшенням дози опромінення зразків Si-Cz до $D_2 \sim 10^9$ рад у системі електрично-активних дефектів переважають дивакансії V_2^- ($E_c - 0,261 \text{ eV}$) з концентрацією $N_{(V_2^-)} = 12,6 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$. У цьому випадку більшість електронів знаходиться на більш глибокому рівні, а рівень A -центра ($E_c - 0,204 \text{ eV}$) у даних холлівських вимірюваннях уже не проявляється. При УЗО, як і при відпалі дивакансій [17], найбільш рухомі атоми домішки, імовірно C_i , частково звільняються зі стоків і локалізуються поблизу V_2^- , збуджуючи при цьому їх енергетичне положення. У результаті зменшується $N_{(V_2^-)} = 9,5 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$ і виникає рівень $(V_2^- + C)$ ($E_c - 0,24 \text{ eV}$) з $2,6 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$. Після припинення УЗО атоми C_i покидають V_2^- і відбувається відновлення рівня $N_{(V_2^-)} = 12,6 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-3}$, система дефектів повертається у вихідний стан.

У цілому така акустостимульована поведінка досліджуваних електрично-активних дефектів узгоджується з моделлю модифікації *A*-центра домішковим атомом – модель Джеллісона (рис. 3) [18]. Дійсно, така модифікація під дією ультразвуку може відбуватися, якщо мігруючий атом домішки, наприклад вуглецю або азоту, при наближенні до дефектного центра “збурює” його енергетичне положення; унаслідок цього може відбуватися перерозподіл концентрації дефектів кристала між різними енергетичними станами та, відповідно, і зміна концентрація електронів у кристалі. Процес зворотної перебудови здійснюється шляхом відновлення термодинамічної рівноваги, але вже триваліший, оскільки відбувається без додаткової акустичної стимуляції.

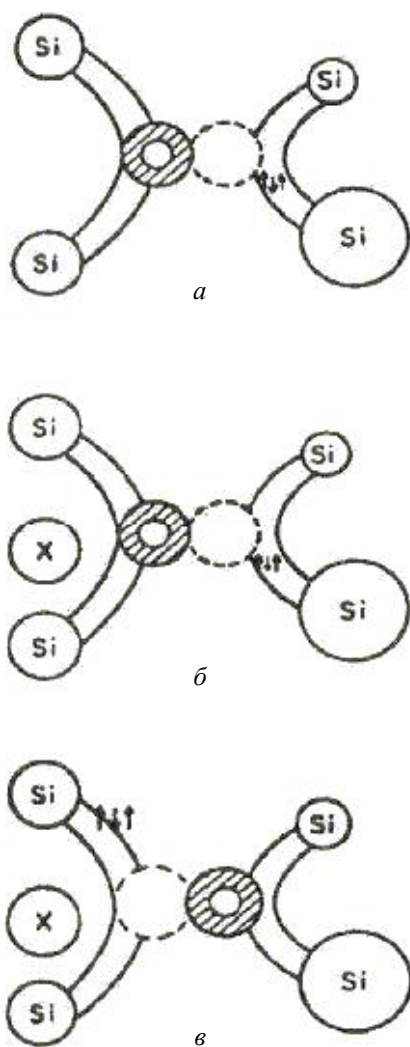

Рис. 3. Модифікація *A*-центра за Джеллісоном: *a* - *A*-центр; *б* - *A*-центр, модифікований домішкою з боку атома кисню; *в* - *A*-центр, модифікований домішкою з боку вакансії.

Отже, УЗ навантаження зразка приводить до зміни термодинамічної рівноваги системи РД, яка після вимкнення УЗ повертається до рівно-

важного положення. Для якісного представлення спостереженого явища розглянемо модель бістабільного дефекту в напівпровідниковому кристалі, електрична активність якого (положення відповідного енергетичного рівня в забороненій зоні) визначається його просторовою орієнтацією в ґратці кристала [4, 19]. На рис. 4 наведено конфігураційно-координатну модель перерозподілу концентрації дефектів між різними енергетичними станами як без ультразвуку (*a*), так і при дії ультразвуку (*б*). Відомо, що ймовірність знаходження дефекту в тому чи іншому стані визначається висотою відповідного енергетичного бар'єра (див. рис. 4, *a*). При введенні в зразок інтенсивного ультразвуку відбувається збурення вихідного розподілу і, в результаті цього, зміщення енергетичних рівнів та відповідний перерозподіл концентрації носіїв на цих рівнях (див. рис. 4, *б*). Дійсно, концентрація дефектів у станах *A* і *B* до дії УЗ визначається системою рівнянь:

$$N_A = N_0 e^{-E_1 / kT}; \quad (5)$$

$$N_B = N_0 e^{-E_2 / kT}; \quad (6)$$

$$N_0 = N_A + N_B. \quad (7)$$

А при УЗ дії:

$$N'_A = N_0 e^{-E'_1 / kT}; \quad (5')$$

$$N'_B = N_0 e^{-E'_2 / kT}; \quad (6')$$

$$N_0 = N'_A + N'_B. \quad (7')$$

Тут N_0 – загальна концентрація даного типу дефектів; N_A і N_B – їх концентрації в стані *A* і *B* до дії УЗ; N'_A і N'_B – у процесі дії УЗ відповідно.

Отже, користуючись традиційними уявленнями про модифікацію в результаті домішково-вакансійної взаємодії, наприклад *A*-центра [2, 18], отримані акустостимульовані зміни згідно з такою моделлю можна представити наступним чином. У результаті дії ультразвуку відповідна конфігураційна перебудова дефекту (див. рис. 4, *a* і *б*) супроводжується зміною переважаючої емісії електронів з рівня E_1 -конфігурації на емісію з рівня E_2 . При цьому неспарений електрон заповненого дефекту під збурюючим впливом домішкового атома (вуглецю або азоту), який під дією УЗ наближається до *A*-центра чи дивакансії, з'єднується мостом з двома іншими атомами кремнію і відбувається зміна енергетичного спектра системи в цілому.

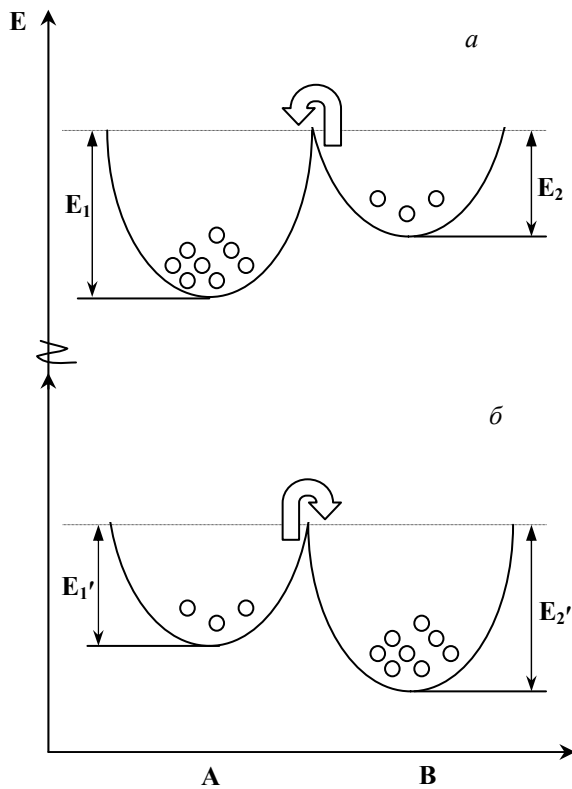

Рис. 4. Конфігураційно-координатна модель перерозподілу концентрації дефектів між різними енергетичними станами: *a* - без ультразвуку; *б* - при дії ультразвуку.

Висновки

Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати, що при УЗ обробці відбувається ріст рухливості μ та концентрації n носіїв струму в

зразках, які мають глибокі центри. Це може бути пов'язано зі стимульованою УЗ дисоціацією таких центрів на більш мілкі донорні центри, а також модифікацією даних центрів атомом домішки, що приводить до росту μ і n , або ж стимульованою дією УЗ на негетерогенно розподілені області просторового заряду n - і p -типу провідності.

Показано, що основними акустоактивними дефектами в Si-Cz зразках є модифіковані А-центри ($E_c - 0,205$ eВ) і дивакансії ($E_c - 0,26$ eВ). УЗ стимулює “локальну дифузію” окремих домішкових атомів з утворенням нестабільних комплексів, унаслідок чого відбувається часткове відновлення та покращення електрофізичних параметрів опроміненого n -Si при дії УЗ та тривала релаксація до попереднього стану при виключенні УЗ за декілька діб.

Динамічні (зворотні) зміни концентрації та рухливості в результаті дії УЗ обробки відбуваються в результаті корегованих перетворень дефектних комплексів унаслідок збурення термодинамічної рівноваги системи РД. Для пояснення зміни електричної активності РД у процесі дії УЗ наведено якісну дворівневу енергетичну конфігураційно-координатну модель перерозподілу концентрації дефектів між різними енергетичними станами.

Автори висловлюють вдячність В. І. Хівричу за допомогу в проведенні експерименту та корисне обговорення одержаних результатів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Подолян А.А., Хіврич В.И. Влияние ультразвука на отжиг радиационных дефектов в кремнии при комнатных температурах // Письма в ЖТФ. - 2005. - Т. 31, вып. 10. - С. 11 - 16.
2. Olikh Ja.M., Olikh O.Ja. Active ultrasound effects and their future usage in sensor electronics // Сенсорна електроніка і мікросистемні технології. - 2004. - № 1. - С. 19 - 29.
3. Конозенко И.Д., Семенюк А.К., Хіврич В.И. Радиационные эффекты в кремнии. - К.: Наук. думка, 1974. - 200 с.
4. Мукашев Б.Н., Абдуллин Х.А., Горелкинский Ю.В. Метастабильные и бистабильные дефекты в кремнии // УФН. - 2000. - Т. 170, № 2. - С. 143 - 155.
5. Воскобойников В.В., Сеница С.П. Омические контакты к кремнию // Приборы и техника эксперимента. - 1967. - № 4. - С. 247 - 248.
6. Зеегер К. Физика полупроводников / Пер. с англ. под ред. Ю. К. Пожелы. - М.: Мир, 1977. - 615 с.
7. Долголенко А.П., Литовченко П.Г., Варенцов М.Д., Гайдар Г.П. Энергетическое положение в запрещенной зоне n -Si бистабильного дефекта (C_iC_s)^o в “В” конфигурации // Зб. наук. праць Ін-ту ядерних досл. - 2003. - № 1(9). - С. 63 - 68.
8. Бабич В.М., Блецькан Н.И., Венгер Е.Ф. Кислород в монокристаллах кремния. - К.: Интерпрес ЛТД, 1997. - 240 с.
9. Бабич В.М., Баран М.П., Кириця В.Л. та ін. Розсіювання носіїв струму у відпалених кристалах кремнію, вирощених за методом Чохральського // УФЖ. - 1994. - Т. 39, № 4. - С. 481 - 485.
10. Неустроев Е.П., Смагулова С.А., Антонова И.В., Сафронов Л.Н. Формирование электрически активных центров в кремнии, облученном электронами, в интервале температур 400 - 700 °С // ФТП. - 2004. - Т. 38, вып. 7. - С. 791 - 795.
11. Brosious P.R. Defects and Radiation Effects in Semiconductors, Nice-1978, Bristol-London, Inst. of Phys. 1979. - No. 46. - P. 248.
12. Баранский П.И., Громашевский В.Л., Дякин В.В. и др. Перестройка центров рассеяния носителей тока в Si под действием ультразвука // Тез. докл. XIII Всесоюз. конф. по акустоэлектронике и квант. акустике, 8 - 10 окт. 1986 г., Черновцы. - К., 1986. - Ч. 2. - С. 33 - 34.

13. Tokumaru Y., Okushi H., Masui T., Abe Y. Deep levels associated with nitrogen in silicon // Jpn. J. Appl. Phys. P. 2. - 1982. - No. 21. - P. L443 - L444.
14. Asghar M., Zafar Iqbal M., Zafar N. Characterization of deep levels introduced by alpha radiation in n-type silicon // J. Appl. Phys. - 1993. - Vol. 73, No. 8. - P. 3698 - 3708.
15. Moll M., Fretwurst E., Kuhnke M., Lindström G. Relation between microscopic defects and macroscopic changes in silicon detector properties after hadron irradiation // Nucl. Instr. and Meth. B. - 2002. - Vol. 186. - P. 100 - 110.
16. Asom M.T., Benton J.L., Sauer R., Kimerling L.C. Interstitial defect reactions in silicon // Appl. Phys. Lett. - 1987. - Vol. 51, No. 4. - P. 256 - 258.
17. Абдуллин Х.А., Мукашев Б.Н., Тамендаров М.Ф. и др. Исследование радиационных дефектов в p-Si методом нестационарной емкостной спектроскопии глубоких уровней // ФТП. - 1990. - Т. 24, № 2. - С. 391 - 392.
18. Jellison G.E. Transient capacitance studies of an electron trap at $E_C - E_T = 0.105$ eV in phosphorus-doped silicon // J. Appl. Phys. - 1982. - Vol. 53, No. 8. - P. 5715 - 5719.
19. Мурин Л.И., Маркевич В.П., Медведева И.Ф., Dobaczewski L. Бистабильность и электрическая активность комплекса вакансия-два атома кислорода в кремнии // ФТП. - 2006. - Т. 40, № 11. - С. 1316 - 1320.

ВЛИЯНИЕ УЛЬТРАЗВУКА НА ЭЛЕКТРИЧЕСКУЮ АКТИВНОСТЬ РАДИАЦИОННЫХ ДЕФЕКТОВ В γ -ОБЛУЧЕННЫХ КРИСТАЛЛАХ КРЕМНИЯ *n*-ТИПА

В. М. Бабич, А. П. Долголенко, Я. М. Олих, Н. Д. Тимочко

Исследовано влияние ультразвуковой (УЗ) обработки ($f = 5 \div 15$ МГц, $W \leq 2$ Вт/см², $t \approx 10^4$ с) на перестройку радиационных дефектов (РД) в кристаллах *n*-Si с высокой концентрацией кислорода ($9,5 \cdot 10^{17}$ см⁻³), облученных γ -квантами ⁶⁰Со дозами 10^8 и 10^9 рад. Выявлены изменения температурных (100 - 300 К) зависимостей концентрации $n(T)$ и подвижности носителей заряда $\mu(T)$ после проведенных γ -облучений (необратимые изменения) и УЗ обработок (обратные). Из теоретических расчетов $n(T)$ определены энергетические положения дефектных уровней E_a^i и их концентрации N_a^i . Обсуждается возможность акустостимулированной перестройки обнаруженных РД (дивакансии V_2^- , $E_a^1 = (E_c - 0,424$ эВ), модифицированного *A*-центра ($V - O$), $E_a^2 = (E_c - 0,205$ эВ) и комплекса, что может содержать азот (? + N), $E_a^3 = (E_c - 0,19$ эВ)) путем изменения конфигурации, структуры и заряженности на примере двухуровневой энергетической конфигурационно-координатной модели.

ULTRASOUND INFLUENCE ON THE ELECTRICAL ACTIVITY OF RADIATION DEFECTS IN γ -IRRADIATED *n*-TYPE SILICON CRYSTALS

V. M. Babych, A. P. Dolgolenko, Ja. M. Olikh, M. D. Tymochko

The effect of the ultrasonic (US) processing in regime ($f_{US} = 8$ МГц, $W_{US} = 2$ Вт/см², $t \approx 10^4$ с) on the transformation of radiation defects (RDs) in γ -irradiated ($D = 10^8$ and 10^9 rad) in Chochralski-grown *n*-type silicon single crystals ($9,5 \cdot 10^{17}$ см⁻³) has been studied. The changes of the temperature dependence (100–300 K) of concentration $n(T)$ and mobility $\mu(T)$ of charge carriers after γ -irradiated (irreversible changes) and US processing (reverse) has been exposed. Energy positions of the defect levels E_a^i and their concentrations N_a^i from the theoretical computations were determined. Possibility of acoustostimulated transformation of definite RDs (divacancies V_2^- , $E_a^1 = (E_c - 0.424$ eV), modified *A*-center ($V - O$), $E_a^2 = (E_c - 0.205$ eV) and complex that can contain nitrogen (? + N), $E_a^3 = (E_c - 0,19$ eV)) by means of change of configuration, structure and recharge for example two-dimensional energy configuration-coordinate model is considered.

Надійшла до редакції 27.09.06,
після доопрацювання – 15.02.07.